

WETENSCHAPS
Postbus 101, 6700 AC
Tel. 08370-83908/84

LM 104

31

TRANSGENE LANDBOUWHUISDIEREN ONGEWENST

christelijke agrarische jongeren
over genetische manipulatie bij dieren

Nederlandse Christelijke Plattelands Jongeren

WETENSCHAPSWINKEL

Vakgroep Fysiologie van Mens en Dier

Landbouwwuniversiteit

Wageningen

Brochure voor agrarische jongeren die willen nadenken over genetische manipulatie bij dieren en daarna niet stil willen blijven zitten.

INHOUD	Blz.
1. Inleiding	2
2. De techniek	5
3. De gevolgen	9
4. Voor- en tegenstanders	12
5. De overheid	14
6. In plaats van stilzitten	16

April 1989

Tekst: Jan Pieter Vermeulen

Tekeningen: Henk Groeneveld, Utrecht

Druk: Ernsting, Wageningen

Deze brochure is het resultaat van een onderzoek naar de ontwikkeling van transgene dieren in Nederland en de mogelijkheden om die ontwikkeling te beïnvloeden. De Nederlandse CPJ heeft dit onderzoek via de Wetenschapswinkel laten verrichten bij de Vakgroep Fysiologie van Mens en Dier van de Landbouwniversiteit te Wageningen. De complete resultaten hiervan heeft onderzoeker drs. Michiel Linskens verwerkt in het rapport "Transgene Landbouwhuisdieren, het overwegen waard?

Nederlandse Christelijke Plattelands Jongeren

Postbus 816, 3500 AV Utrecht

030-730830

Wetenschapswinkel

Postbus 101, 6700 AC Wageningen

08370-83908/84146/84661

Vakgroep Fysiologie van Mens en Dier,

Haarweg 10, 6709 PJ Wageningen

08370-84136/84289

INLEIDING

In de Verenigde Staten lopen varkens rond met menselijke eigenschappen. De bedoeling is dat deze beesten meer vlees en minder vet produceren. Een klein stukje erfelijk materiaal van de mens is hiervoor verantwoordelijk. Dat is ingebouwd in het varken. De techniek die hiervoor gebruikt wordt heet genetische manipulatie. Knutselen met genen dus. Genen zijn de dragers van erfelijk materiaal.

De CPJ is vóór veeverbetering. Maar moet dat nou zó? Mag daarvoor het verschil tussen een mens en een dier een stukje worden opgeheven? Wij hebben daar grote moeite mee. En niet alleen omdat we hiermee als mensen op de stoel van God de Schepper gaan zitten. Dat zit ons als christenen wel goed dwars. Maar het gaat er ook om wat verder de gevolgen zijn van deze techniek.

Dit varken met een stukje mens is maar een voorbeeld. Het begint hiermee. De wetenschappers beloven ons nog veel meer mooie toepassingen. Koeiemelk zonder lactose. Dan kunnen bepaalde bevolkingsgroepen uit de derde wereld onze kostelijke drank beter verdragen. Of melk zonder water. Dan hoeven onze arme turbo-koeien niet zoveel liters te produceren.

Uitvindingen

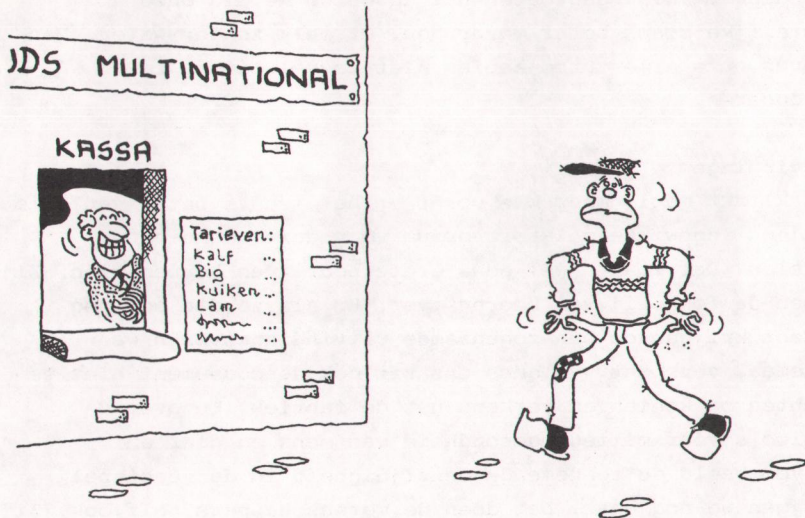
Het klinkt mooi, maar wie wordt er het meeste beter van? Wie kan een ingewikkeld laboratorium voor deze technieken betalen? Dat zouden wel eens grote bedrijven kunnen zijn. Zij nemen de fokkerij van boeren over. En als ze dan ook nog patent krijgen op hun zogenaamde uitvindingen zijn we helemaal verkocht. Volgens ons zit ook de consument niet te wachten op koeien en varkens uit de fabriek. En over de risico's voor milieu, gezondheid van mens en dier en bijvoorbeeld de toenemende eenzijdigheid in de veestapel zwijgen we nog maar. Dat doen de wetenschappers zelf ook. Zij besteden daar nauwelijks aandacht aan.

Wij hebben er lang en breed over gediscussieerd. We willen deze techniek niet. In ieder geval niet voor deze toepassingen. Over de productie van geneesmiddelen voor

ernstige ziektes bij mensen willen we nog wel praten. Zo zijn er al gemanipuleerde schapen die een geneesmiddel tegen de bloederziekte kunnen leveren via hun melk. We staan er niet bij te juichen. Maar als het echt niet anders kan willen we er wel een uitzondering voor maken.

Beslissen

We zijn niet de enigen die bedenkingen hebben. Gelukkig niet. Dierenbeschermers, milieumensen, andere jonge en oude agrariërs, consumenten, kritische wetenschappers, politici. Iedereen heeft twijfels. We vinden het belangrijk om er met elkaar over te praten. Wat nou nog wel mag en wat niet. Bij praten mag het niet blijven. We willen ook beslissen. Wij vinden dat de overheid een orgaan moet instellen dat deze beslissingen neemt. En wij willen daar inzitten. Samen met al die andere groepen uit de samenleving. Het is veel te gevaarlijk om zulke ingrijpende beslissingen over het leven over te laten aan grote ondernemingen en de wetenschap in hun dienst.

Moet een koe klaven, dan eerst even afrekenen.

Wat we helemaal te gek vinden is dat de Europese overheid er over denkt om patenten te geven op gemanipuleerd leven. Dat zou betekenen dat een beest met erfelijke eigenschappen waaraan geknutseld is ineens een uitvinding heet. Je mag dat dan niet kopiëren zonder toestemming van aan de maker. En je moet hem vergoeden: Moet een koe kalven, okee, dan eerst even afrekenen. Dit willen we absoluut voorkomen.

2. DE TECHNIEK

Genetische manipulatie komt niet uit de lucht vallen. Mechanisatie, schaalvergroting, automatisering. Deze drie woorden geven ontwikkelingen aan die in de afgelopen vijftig jaar enorme invloed hebben gehad op de landbouw. Werknemers zijn bijna verdwenen op de landbouwbedrijven. Boeren zijn bij tienduizenden afgevoeld. Overnemen wordt voor jongeren steeds moeilijker. Tegelijkertijd is het apparaat voor verwerking, toelevering en voorlichting rond de landbouw toegenomen. Ondernemingen en instellingen om de landbouw heen krijgen steeds meer invloed op de beslissingen van zelfstandige boeren.

Naast de drie eerder genoemde ontwikkelingen moeten we ook de term biotechnologie noemen. In de directe land- en tuinbouw gaat het hierbij vooral om veredeling (of fokkerij) en vermeerdering. De technische ontwikkeling heeft hierop grote invloed gehad. Ook hier weer zijn het vooral instellingen buiten het boerenbedrijf die de grootste rol spelen. Denk maar eens aan de kunstmatige inseminatie.

Microscoop

Maar er gebeurt meer. Embryotransplantatie bestaat nog niet zo lang. Het wordt nu al wel in de praktijk toegepast. Het opwekken van een extra eicelproductie (superovulatie) maakt transplantatie aantrekkelijker. Zeker als je die eicellen buiten het lichaam kunt bevruchten (In vitro-fertilisatie). Winstgevend kan het ook zijn embryo's kunstmatig te splitsen om zo met behulp van een aantal verschillende draagmoeders twee- en meerlingen van eerste klas donor-moeders ter wereld te brengen (klonen). Evenzo lucratief kan het zijn embryo's te controleren op het gewenste geslacht (sexen).

Door zo steeds meer met embryo's te knutselen lijkt het knutselen in embryo's een volgende stap. In ieder geval is het één een voorwaarde voor het ander. Je hebt levende embryo's buiten het lichaam nodig om ze onder de microscoop te kunnen leggen. Nadat je er in hebt zitten prutsen moeten ze nog tot een volwassen dier kunnen uitgroeien.

Soortgrenzen kunnen worden overschreden met deze nieuwe techniek.

Het principe van genetische manipulatie is niet zo moeilijk. Erfelijke eigenschappen liggen op zogenaamde chromosomen. Die bestaan uit DNA-moleculen. Daarvan zijn een beperkt aantal aminozuren de bouwstenen. Deze kun je in eindeloos veel verschillende volgordes combineren. Denk maar aan het aantal woorden in onze taal. Terwijl we toch maar zesentwintig letters hebben. Het manipuleren is het veranderen van de natuurlijke volgordes met behulp van onderdelen uit elders in de natuur gevormde combinaties.

Technisch is de uitvoering hiervan echter bepaald niet eenvoudig. In de celkern van een embryo liggen heel veel chromosomen met nog veel meer DNA-moleculen met een oneindig aantal bouwstenen. Terwijl het allemaal microscopisch klein is. Waar ligt nu precies een bepaalde eigenschap vast? Hoe haal je die eruit? Hoe krijg je het in een andere cel op de juiste plaats? Hoe weet je of je je uiteindelijke doel bereikt hebt? Wetenschappers piekeren zich suf over dit soort voor hen interessante kwesties.

Muizen

De techniek is vanaf begin jaren zeventig bekend geworden. De toepassing vond het eerst plaats bij planten en bacteriën. Ook in Nederland gebeurt dat. Daarna waren de laboratoriumdieren aan de beurt. Bijvoorbeeld muizen waarmee geëxperimenteerd wordt voor kankeronderzoek. Ook dit wordt sinds begin jaren tachtig binnen onze landsgrenzen vertoond. Het meest deskundig op dit terrein is doctor Berns van het Antonie van Leeuwenhoekziekenhuis in Amsterdam. Hij wordt nu door allerlei onderzoeksinstellingen in de veeteelt gevraagd hen te helpen bij de volgende stap: De genetische manipulatie van landbouwhuisdieren.

In het buitenland zijn hiermee de eerste experimentele resultaten al bereikt. In de Verenigde Staten, Australië en West-Duitsland lopen transgene varkens rond. (Transgeen wil zeggen dat er met de genen geknutseld is.) Meer vlees en minder vet was het doel, kortom produktverbetering. In Australië loopt een schaap dat meer wol geeft en dertig procent sneller groeit. (doel: verbetering van het productieproces). In de Verenigde Staten zijn kippen 'gemaakt' die een verhoogde weerstand hebben tegen leukemie. (doel: resistentieverhoging). Tot slot noemen we de schapen in Schotland die in hun melk een stof kregen ingebouwd die dient als geneesmiddel tegen de bloederziekte bij mensen. (doel: gezondheid van de mens bevorderen).

Aziaten

Voor de transgene varkens hebben de vakgroep Veefokkerij van de Landbouwwuniversiteit Wageningen en het Instituut voor Veeteeltkundig Onderzoek in Zeist belangstelling. Eerst willen ze sperma importeren en daarna zelf aan de slag. Kippen die resistent zijn tegen de ziekte van Marek is een uiteindelijk doel van een onderzoek bij de vakgroep Veehouderij in Wageningen. En in Leiden is sinds kort het bedrijf Genpharm actief die grootse plannen heeft met het manipuleren van koeien. Wetenschappelijk directeur dr. De Boer heeft jarenlange ervaring bij het Amerikaanse bedrijf Genentech en spreekt over koeiemelk die meer lijkt op menselijke melk voor baby's of die geen lactose bevat. Dat is

een stof die sommige Arabieren, Aziaten en Afrikanen moeilijk kunnen verdragen. Dus die nieuwe melk kunnen zouden ze wel kunnen importeren.

De wetenschap ziet in de nieuwe techniek een heel belangrijk voordeel ten opzichte van de oude voortplantingstechnieken. Er kunnen nu soortgrenzen worden overschreden. Vroeger kon je een koe met alle mogelijke soorten koeien kruisen, maar niet met een varken, een mens of een aardappel. Dat kan nu wel. De toepassingen zijn nog niet in de praktijk beschikbaar, maar de verwachtingen zijn dat de eerste commerciële resultaten er niet meer dan vijf jaar meer op zich laten wachten.

Vragen:

- 1 Welke mogelijkheden zie jij voor de toepassing van de nieuwe techniek?
- 2 Zou je ook willen dat die toepassing er komt?

3 DE GEVOLGEN

Invoering van transgene dieren zal niet zonder gevolgen blijven. Niet dat ze allemaal negatief zijn, maar ingrijpend in ieder geval wel. We bekijken hoe verschillende partijen ermee te maken krijgen.

Boeren die de dieren willen gebruiken moeten er op rekenen dat ze meer kosten dan andere beesten. Niet alleen bij de aanschaf. Om de gewenste resultaten te bereiken moeten ze een eersteklas verzorging krijgen. Dit vraagt om de juiste kennis en de beste technische uitrusting. Ook dat kan niet iedereen opbrengen. Ofwel bestaande verschillen tussen boeren nemen toe.

Voortplanting wordt geregeld in het laboratorium. Stieren hoeven er misschien niet eens meer aan te pas te komen. Fokbeleid wordt uit handen van de boer genomen en bepaald door de industrie.

Als patenten mogelijk worden kan natuurlijke voortplanting zelfs een zeer kostbare aangelegenheid worden. Immers wie zijn koe zelf laat bevruchten maakt inbreuk op het octrooirecht. Hij kopieert het origineel!

Het is de vraag of boeren dan nog het gevoel hebben dat ze met echte dieren werken. Is dit natuur of een fabrieksprodukt?

Dieren kunnen niet praten maar hun recht op een eigen identiteit is zelfs in de wet erkend. Is het dier nog zichzelf als er vreemde genen in worden gebouwd? Die vraag geldt evengoed als er aan de buitenkant niks te zien is. Voordat het gewenste transgene dier uit het onderzoek tevoorschijn komt kunnen er een heel aantal 'misbaksels' tussen zitten. Is het aanvaardbaar die doelbewust te laten ontstaan?

Dieren die worden ingezet als 'fabriekje' van geneesmiddelen zijn goud waard en moeten goed bewaakt worden. Ze zullen hun hele leven binnen moeten blijven. Zouden ze zelf niks merken van de stoffen die van nature niet in hun lichaam thuishoren?

Consumenten zullen blij zijn als ze toevallig een bepaalde ziekte hebben die met een nieuw produkt ineens te genezen is. De meeste consumenten zullen te maken hebben met 'gewone' produkten van transgene dieren, zoals wol, vlees en melk. In theorie zijn aan het verbruiken daarvan weinig risico's verbonden. Bewezen is dat niet.

Meer problemen zijn te verwachten met de gevoelsmatige weerstand tegen de consumptie van produkten van transgene dieren. Aantasting van de eigen identiteit van het dier en het doorbreken van de soortgrens kunnen fundamentele bezwaren opleveren. Sommigen zullen het eten van varkens waarin menselijke genen zijn ingebouwd ervaren als een vorm van kannibalisme. Geloofs- en andere levensovertuigingen spelen hierin een rol.

Varkens met menselijke genen lopen al rond.

Het milieu zou bij bepaalde toepassingen baat kunnen hebben. Te denken valt aan verbeterde voederconversie en daardoor minder mestoverschotten.

Gevaren liggen in de afname van de genetische verschillen in de veestapel. Immers van de beste exemplaren zullen veel

kopieën gewenst worden. De ziektegevoeligheid neemt hierdoor toe.

Het risico dat bepaalde diersoorten verwilderen en tot een plaag uitgroeien kan niet worden uitgesloten.

Mensen in de derde wereld zouden in theorie van bepaalde produkten kunnen profiteren. Zo langzamerhand is echter wel bekend dat honger geen technisch maar een politiek probleem is. Technische oplossingen leveren vaak meer -economisch- voordeel voor de producenten dan voor de hongerende derde wereld.

Bedrijven kunnen van de nieuwe ontwikkelingen profiteren als ze eraan meedoen. Vooral wanneer patenten op de resultaten mogelijk worden. Eerder niet voor de hand liggende overnames kunnen praktisch worden. Te denken valt aan pharmaceutische industrie die zich met veefokkerij gaat bezig houden.

Manipulatie met mensen zal bij de voortgang van de techniek uiteindelijk maar een kleine stap zijn. De resultaten van een bepaalde ingreep zullen steeds beter voorspelbaar zijn. Welke toepassingen worden dan praktisch. En wie bepaalt dat?

Vragen:

- 1 Welke gevolgen zijn voor jou belangrijk?
- 2 Vind je die positief of negatief?

4 VOOR- EN TEGENSTANDERS

Verschillende groepen en organisaties in Nederland hebben zich gebogen over de mogelijke gevolgen van genetische manipulatie bij landbouwhuisdieren. Ze komen niet allemaal op hetzelfde standpunt uit. Overigens hebben maar weinigen zich er zo intensief mee beziggehouden en over uitgesproken als de christelijke agrarische jongeren.

Uitgesproken **voorstanders** vinden we bij het bedrijfsleven en sommige wetenschappers. Argumenten zijn: Het is goed voor de landbouw en de economie. Een nieuwe technologie is toch niet tegen te houden. En: als wij het niet doen, gebeurt het in het buitenland.

Deze argumenten spelen ook een rol bij de standsorganisaties en bij politieke partijen die een groot belang hechten aan onze nationale economische ontwikkeling.

Veel onderzoekers en wetenschappelijke instellingen hebben een **gematigd positieve** houding. Argumenten hierbij zijn: Als we het niet onderzoeken weten we ook niet wat nou echt de positieve en negatieve gevolgen zijn. Weerstand bij het publiek berusten voor een groot deel op emoties. Een goede voorlichting kan dit oplossen.

De drie landbouworganisaties neigen ook wat naar deze houding. De Christelijke en de Katholieke boerenbonden wijzen wel op een aantal morele bezwaren.

Een groot aantal maatschappelijke organisaties vindt dat **eerst** heel goed de gevolgen moeten worden **afgewogen**, voordat er transgene landbouwhuisdieren mogen komen. De agrarische jongeren verenigd in het NAJK vallen hieronder. Toch ook de CBTB en de KNBTB en een aantal instellingen betrokken bij Kunstmatige Inseminatie, zoals KI-Oost. De beide vakbonden, de Raad van Kerken, Konsumenten Kontakt en de Alternatieve KonsumentenBond moeten ook genoemd worden. Evenals een aantal politieke partijen zoals PPR, GPV en SGP.

De grotere politieke partijen, CDA, VVD, PvdA en D'66 hebben zich nog niet duidelijk uitgesproken.

Tegenstanders zijn met name dierenbeschermingsorganisaties zoals: De Stichting Lekker Dier, de Nederlandse Bond ter Bestrijding van Vivisectie en de Nederlandse Vereniging ter Bescherming van Dieren. Argumenten die ze daarbij gebruiken: Het is niet nodig. Het welzijn van de dieren wordt aangetast (tenzij het tegendeel wordt bewezen). Het is een instrument om het dier aan te passen aan de produktiewijze; andersom zou moeten.

De CPJ hoort eigenlijk ook bij de tegenstanders. Het verschil met de dierenbeschermingsorganisaties is dat ze voor bepaalde toepassingen een uitzondering wil maken. Namelijk waar het gaat om laboratoriumdieren die worden ingezet bij onderzoek naar ziektes bij de mens. Of als het gaat om produktie van geneesmiddelen voor de mens die beslist niet anders gemaakt kunnen worden.

Argumenten hierbij zijn: Het wezen van Gods Schepping wordt aangetast. Ook het besef bij mensen van de natuur: leven wordt een fabrieksprodukt. 'Misbaksels' bij het onderzoek krijgen geen volwaardig leven. Het verscherpt de tegenstellingen tussen boeren. Boeren worden meer afhankelijk van het bedrijfsleven. De milieurisico's zijn nog grotendeels onbekend.

Vraag:

Met welke argumenten ben je het eens?

In principe is de overheid een neutrale instelling. Zowel stimulerende als remmende krachten spelen hierin een rol. In de praktijk heeft tot nu toe de stimulerende taak de overhand.

Sinds 1979 stimuleert het Ministerie belast met Wetenschapsbeleid de ontwikkeling van de Biotechnologie. Om Nederland in economisch opzicht bij te laten blijven. Tegenwoordig speelt hierin het Ministerie van Economische Zaken de grootste rol. In 1988 stelde ze bijvoorbeeld 38 miljoen gulden ter beschikking voor biotechnologie. Hiervan profiteert onder andere het bedrijf Genpharm dat economische toepassingen gaat zoeken voor transgene koeien.

Gemodificeerd

Bij de controle op genetische manipulatie bij dieren spelen vooral twee ministeries een rol. Allereerst is dat het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM). In het kader van de hinderwet is voor het uitvoeren van manipulatie een vergunning nodig. Een gemeente kan die geven. Eerst moeten ze dan advies vragen aan de zogenaamde ad-hoc commissie recombinant-DNA werkzaamheden. Deze landelijke commissie van deskundigen toetst of in verband met mogelijke risico's van het onderzoek aan een aantal veiligheidsvoorschriften is voldaan. ad-hoc betekent voorlopig. Een definitieve regeling bestaat binnenkort als het Besluit genetisch gemodificeerde organismen van kracht wordt. Dit Besluit valt onder de Wet Milieugevaarlijke Stoffen. Gemodificeerd klinkt wat vriendelijker dan gemanipuleerd maar het betekent hetzelfde. De naam van de commissie gaat veranderen en ze mag ook wijzen op ethische of maatschappelijke aspecten.

Het Ministerie van Landbouw en Visserij krijgt een regulerende taak via de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren. Hierin wordt de mogelijkheid geopend op ethische gronden regels te stellen voor genetische manipulatie bij dieren. De invulling hiervan is nog niet rond.

Hoe de overheid stimuleert en controleert.

Zeggenschap

Via het financieringsbeleid van de Nederlandse Universiteiten is de overheid bezig regulerende invloed te verliezen. Sinds een jaar of tien voert het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bezuinigingen door. Ze betaalt minder voor het onderzoek aan universiteiten. Daartegenover stelt ze dat het bedrijfsleven maar meer moet meebetalen. Het gevolg is dat bedrijven ook zeggenschap krijgen over het onderzoek van universiteiten. Steeds vaker betekent dat zelfs dat medewerkers een geheimhoudingsplicht krijgen over de gegevens en resultaten van hun onderzoek.

Bij de stimulerende functie van de overheid moet ook nog de rol van de Europese Gemeenschap genoemd worden. In oktober 1988 heeft deze een ontwerp-richtlijn gepresenteerd die patentering van levend materiaal mogelijk moet maken. Deze richtlijn is nog niet aangenomen. Patentering houdt in: de 'uitvinder' maakt zijn vinding openbaar en de maatschappij verleent hem alleenrecht op het vruchtgebruik voor een periode van zeventien tot twintig jaar.

Vraag:

Vind je dat de overheid voldoende evenwicht aanbrengt tussen stimuleren en controleren van genetische manipulatie?

6 IN PLAATS VAN STILZITTEN

Welke mogelijkheden zijn er om de ontwikkeling van genetische manipulatie bij te sturen? Dat je het kunt bevorderen en daarnaast de maatschappelijke controle beperken laat de Nederlandse overheid zien. Dan moet het omgekeerde ook kunnen. Een belangrijk voorbeeld is de bijsturing van de toepassing van kernenergie. Dat is een resultaat van maatschappelijke ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar. De Oosterschelde-dam en de natte Markerwaard hadden er zonder invloed van de publieke opinie ook anders uitgezien. De techniek houdt je niet tegen, maar de toepassing wel!

Als er niets tegen gedaan wordt ziet het er naar uit dat er in 1989 transgene landbouwhuisdieren op Nederlandse bodem staan. In eerste instantie dienen ze voor onderzoek. Onderzoek zonder toepassing is echter niet rendabel. Als die toepassing door de Nederlandse samenleving als geheel niet gewenst wordt, moet dus ook het onderzoek gestopt worden.

De toetsingscommissie transgene dieren moet een afspiegeling van de samenleving zijn.

Democratisch

De beslissing hierover moet op een democratische manier gebeuren. Daarvoor is nodig: Dat er meer en betere informatie over transgene dieren beschikbaar komt. Vooral over de mogelijke gevolgen. Dat maatschappelijke organisaties zelf middelen vrijmaken voor de discussie met de achterban. Dat er door organisaties meer wordt samengewerkt als ze het op bepaalde punten eens zijn. En dat de deskundigheid van deze organisaties erkend wordt. Deskundigen zijn niet alleen vakidioten en economisch belanghebbenden.

Als christelijke agrarische jongeren willen we bereiken:

dat

PATENTEN OP LEVEN WORDEN VOORKOMEN

en

ER GEEN TRANSGENE LANDBOUWHUISDIEREN IN ONS LAND KOMEN
VOORDAT ER EEN TOETSINGSCOMMISSIE IS DIE ELKE MOGELIJKE
TOEPASSING TOETST OP HAAR WENSELIJKHEID
DIE COMMISSIE MOET EEN AFSPIEGELING ZIJN VAN DE HELE
SAMENLEVING

HET ADVIES VAN DIE COMMISSIE AAN DE MINISTER MOET BINDEND
ZIJN

Wij zullen ons ervoor inspannen om voor deze standpunten
zoveel mogelijk steun te krijgen.

Vragen:

- 1 Ben jij het met deze standpunten eens?
- 2 Wat kun jij doen om ze te ondersteunen?